

Vekardi László, *Kort.* 1986. 9. sz. 154–159.

Kálmán C. György, *HungÉrt.* 9. (1987.) 3–4. sz. 56–57.

Békési Imre: A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondszerkezeti elemzések Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. 374 p.

A logikai és grammatikai vizsgálódások szíami ikerként, szétválaszthatatlanul, de össze nem keverhetően, együtt születtek az európai tudományosság hajnalán, a görög-ségben. A középkorban és az újkorban szétoperálta őket a szaktudományokká aprózódás. „A gondolkodás grammatikája” cím visszatér a korábbi kettős egységhez. A visszakanyarodás azonban nem anakronisztikus, hiszen csak „kettőskép”, azaz metafora (Békési: 15). Az elmúlt két, két és fél évezred és benne elsősorban a XX. század nyelvészeti eredményei ezt a metaforikus visszatérést teszik lehetővé, ám ugyanakkor szükségsszerűvé is. A túlzott szakosodás a tudományokban kiváltotta az ellenkező törekvést, az egységesedés igényét. A Németh Lászlótól kölcsönzött metaforikus címadás (348) ebben a tudományos munkában, mint általában a tudományokban, egyáltalán nem zavaró, sőt tömören világossá teszi Békési alapállását a nyelvészeti vizsgálódásban: kommunikációs-funkcionális oldalról közelíti meg a nyelvi jelenségeket (15). A nyelvésznek ebben a könyvben az az izgalmas, hogy a korábbi magyar és külföldi kezdeményezések nyomán (11–13) a szerző erőteljesen rávilágít egy újabb, eddig kevésbé vizsgált szempontra, amellyel így a XX. század utolsó harmadának irányzataihoz is kapcsolódik, nevezetesen arra, hogy a nyelv nem annyira önkényes jelrendszer, amint azt a hetvenes évekig vélte a nyelvészek többsége: „A konstrukciós forma a születő gondolatot szolgálva alakul olyanná, amilyen; a keletkezett alakulat mégsem esetleges, hanem többnyire jól tipizálható, méghozzá nyelvészeti apparátussal” (16). A peirce-i szemiotikai fogalmakra átfordítva ez a nyelvben a diagrammatikus ikonicitás, azaz nem a jel részei hasonlítanak a jelzettre, hanem a jelek viszonya hasonlít a jelzettre. Tehát például egy eseménysor nyelvi megformálásában, megjelenésében nem önkényes jelként születik meg, hanem követi az események időrendjét vagy az ok-okozati kapcsolatokat stb. (vö. 16). Legfőképpen azt tartom tehát Békési érdemének, hogy a Saussure által éppen csak érintőlegesen említett motivációt a mondatoknál nagyobb, szövegtani egységekben, úgynevezett konstrukciós típusokban vizsgálja hatalmas corpusra támaszkodva (háromezer szövegrészlet XX. századi magyar íróktól. 25–26, illetve 351–354). A konstrukció-típus „formailag egyfajta szövegszerkezeti alapegység, amelyet két tartalmi-logikai viszonyfajta hierarchikus egysége jellemez” (31). Ennek az egységnek sarkkövei a kötőszóhasználat, a központosítás és a sorrend (44 stb. és 105 stb.).

Nem véletlen, hogy a logikára és a grammatikára elsődlegesen építő ókori retorikák óta nem kapott ilyen mérvű hangsúlyt a kötőszó (szüнден-ton-aszüнден-ton), mint a gondolkodásnak ebben a grammatikájában (vö. 43–58). Jól tudták az ókori retorikusok is, hogy „vannak viszonyfajták, amelyeket tipikusan a kötőszó hoz létre” (44). Ugyanakkor kapva kaptak volna Békési könyvének alábbi és hasonló kifinomult elemzésein: „Az ismétlés szerepe [Németh László idézett szövegében] az, hogy megengedje az egzisztencializmus részgazságát, elismerje az elismerendőt azért, hogy annál meggyőzőbben, hatásosabban jöhessen a valódi igazság (...) – 1. előrebozsátja a vitatandó tételt, 2. ta-

gadja, szembenáll vele, 3. mielőtt közölné a tagadás-szembenállás okait, előrebocsátja: megengedi a vitatott tétel részizgazságát" (55).

Csaknem teljesen ismeretlen volna azonban az ókori retorikusnak a „központozás szövegszervező szerepe" (59). A mai központozás újkori fejlemény, s mintha még ma is kialakulatlan volna: „Az elemzés egyik legbizonytalanabb pontja ugyanis az, hogy néhol felül kell bírálnunk az írói központozást, vagy legalábbis kételkednünk kell benne" (59). Ennek következménye, hogy a szöveg konstrukcionális és grammatikai szegmentálása nem mindig felel meg egymásnak (60, 93 stb.). Egyik nyilvánvaló oka ennek, hogy a szövegalkotásban „nem a logika vezérel mindenekelőtt, hanem a kommunikáció" (67). Nem véletlen tehát, hogy a legújabb korban a XX. század szépirodalma sokszor mellőzi a központozást (vö. 78).

Míg a kötőszó olyan, mint az ecsetvonás a festményen – kitehető, elhagyható, pótolható, illetve interpolálható –, addig a sorrend olyan a szövegben, mint a szövött faliszőnyeg, vagyis „az alakzat keletkezési-létezési módja" (94). Nem változtathatók rajta, legfőképpen úgy, hogy az egészet felbontom, s ez csupán hipotetikus lehet, egyfajta kutatási módszer (vö. 94). A kommunikációs stratégia dönti el a kisebb és a nagyobb egységek (mondatrészek, tagmondatok, mondatok, szövegegységek) sorrendjét (103–104), s ezért a sorrend nem önkényes, hanem többnyire ikonikus jelrendszerré teszi a szöveget. A szövegegység kisebb részeinek sorrendjét az egész magyarázza, a nagyobb egységeket pedig befolyásolják a kisebbek (104). Ez a strukturalizmusban gyökerező, lényegében már Platon Phaidroszában megtalálható, de Békésinél empirikus szövegtani megállapítás különösen a műfordításnál válik rendező, illetve újrendező elvvé (104–110).

Az aktuális tagolódás és a tartalmi-logikai kapcsolás két megközelítési mód, „de – eddig legalábbis – egyik sem épített különösebben a másikra". Az érdektelenségnek „koncepcionális oka is lehet" (121). Békési e megállapításában igen bölcsnek találok az ist, mert nagyon valószínűen egyszerű gyakorlati oka is van: bizonyos szövegtípusokon lehetséges, sőt kézenfekvő az aktuális tagolódás vizsgálata, másokon viszont nem. Az aktuális tagolódás hívei az utóbbi típusú példákat egyszerűen mellőzik. A Békési-féle konstrukciótípus-vizsgálat ellenben mindenfajta szöveg elemzésére alkalmas.

„A két kapcsolás alkotta konstrukciótípusok közül (...) a leggyakoribbakat, vagyis az ellentéteesség, az okozatiság, illetőleg az ellentéteesség és az okozatiság konstrukcionális összefüggéseit" (133) tekinti át a könyv a továbbiakban (133–310). Mindegyik alakulatot felosztja és rendszerezi a konstrukciótípus felépítettsége (szerkezete) és beépítettség (magasabb szövegegységbe tartozása) szerint. A közbeiktatott összegzések nemcsak a következtetések levonására, általánosítások megtételére és tudománytörténeti mozzanatok feltárására alkalmasak, hanem a példák özönével illusztrált fejtegetéseket is áttekinthetővé teszik az olvasónak. A konstrukciótípus felépítettsége szerint lehet elemi konstrukciótípus, ha csupán a szükséges két kapcsolás van meg benne (133, 139 stb.). „Az elemi konstrukció megjelenhetik a mondatok, a szövegegységek és a szöveg szintjén egyaránt" (139). Megokolt utótagú ellentétes mondat szintű elemi konstrukció például: „Proust eldobja az esemény buta és olcsó zsinórját, *de* kár eldobnia, *mert* a gyöngyök is szétszaladnak" (Németh László). Ábrázolva:

[F \rightarrow F (F \leftarrow F)] (141)

ahol \rightarrow ellentét, \leftarrow okadó magyarázó, < [(a konstrukció tagjainak elkülönülése, tömbösödése. (A jelek magyarázata egyébként a könyv 27–29. oldalán található.) Bővített konstrukciótípusról akkor beszélünk, „ha elő- vagy utótagjában egyéb tartalmi-logikai kapcsolás is van" (133 stb.). A konstrukció utótagja bővül ki például szembeállító ellentéttel: „1 Egy hétig tartott majdnem, mire nagy kinnal felszántottuk a négy hold földet. 2 *De* a boronálás nem sikerült. 3 Amíg friss volt, nem lehetett rá menni, mert belejárt a

l6 lába, amikor megszikkadt, akkor meg nem ontotta meg a borona" (Veres Péter). Ábrázolva:

$$\langle [1/a] \Rightarrow [(2) \leftarrow ((h \setminus 3 \leftarrow 3) \rightarrow \leftarrow (h \setminus 3))] \rangle$$

ahol 1, 2, 3 a mondatégszék száma, a az alanyi mellékmondat, $\rightarrow \leftarrow$ szembeállító ellentét, \setminus grammatikai alárendelés (főmondat/mellékmondat, mellékmondat/főmondat) (160).

A konstrukciótípus beépítettsége szerint lehet viszonylag önálló, és lehet összetett konstrukció része (előtagja, utótagja). Viszonylag önálló megokolt utótagú ellentétes konstrukció:

„Ő táncmulatságokat ad szüntelen,
 Úgy, mintha mindég vagy lakodalma, vagy
 Keresztelője volna: és nekünk
 Szívünk dobog, ha egy csaplárlegény az
 Utcán előnkbe bukkanik, *mivelhogy*
 A tartozás mindjárt eszünkbe jut.”
 (Katona: Bánk bán. III. felv.)

Ábrázolva:

$$[(F / h) \Rightarrow ((F / f) \leftarrow F)],$$

ahol h a határozói mellékmondat, f a feltételes mellékmondat. (179). Megokolt előtagú ellentét összetett konstrukció részeként például: „1 Ady, Babits problematikus írók, Tóth Árpád nem. 2 Adyn, Babbitson, a »nagyokon« ötven év múlva is vitatkozni fognak, mert művük rászorul a jóindulatunkra [a műélvező részvételére B. I.], *míg* Tóth Árpád, a »kismester« megél érdeklődésünkéből” (Németh László). Ábrázolva:

$$\langle [1 \rightarrow \leftarrow 1] - [(2 \leftarrow 2) \Rightarrow 2] \rangle$$

ahol [] magában az idézetben az eredetileg nem szereplő részt jelöli, – pedig kapcsolatos kapcsolásfajta (236).

A konstrukciótípusok néhány szövegszerkezeti tanulsága című fejezet elsősorban a kizáró ellentét és a magyarázó viszonyfajta konstrukcionális jelentésével foglalkozik. „A kizáró ellentét konstrukcionális jelentését (mint minden viszonyfajtaét) az adja, hogy elő- és utótagja tipikusan miféle viszonyfajtaakkal bővül ki, miféle főkapcsolás-viszonyfajta elő- vagy utótagjába épül be, vagy alkot velük összetett konstrukciót” (313). Ilyen elemi konstrukció például: „Nem hiúságom szenvedett, *hisz* annak igen udvariasan vettek táplálékot, maguknak a gondolatoknak nem láttam eredményét” (Németh László). Ábrázolva:

$$[(F \rightarrow F) \neq F]$$

ahol \neq a kizáró ellentét jele (314).

„A magyarázó (megokoló, kifejtő) folytatást maga a (szöveg-) szövegegységkezdő helyzettel járó tételmondat szerep is implikálja” (324, vö. a klasszikus retorikában az *expositio* fogalmával). Tagadó minőségű tételmondat például: „1 »Az, ami nem fejezhető ki világosan, *nem* is érdemi meg, hogy kifejezzék.« 2 Az ilyesmiről *tudniillik* előbb-utóbb kiderül, hogy csacsiság” (Kosztolányi). Ábrázolva:

$$[(1 \widehat{a} 1/t) \leftarrow (2/a)]$$

ahol a az alanyi mellékmondat, \leftarrow kifejtő magyarázat, \widehat{a} a közbeékelődés jele (327).

E fejezet igen röviden foglalkozik az időbeli viszonyítás kérdésével. Az időrendnek is van szerkezetalkotó szerepe, konstrukciós formája (344).

Összefoglalásként hadd hivatkozzak magának Békési Imrének végső összegezésére is (347–350). *A gondolkodás grammatikája* mindenféle szépirodalmi szövegre kiterjesztve folytatja, továbbfejleszti a hatékony és sikeres kommunikáció szabályainak, módjainak és eszközeinek azt a logikai-grammatikai kutatását, amelyet az ókori retorika

ka nyilvános beszédsszövegekre leszűkítve megkezdett. Tovább lép abban is, hogy a szavak, mondatok szintjén túl a szöveg szintjén is több szövegszerkezeti egységet tipizál, valamint abban, hogy a kommunikációt tekinti a nyelvi építkezés irányító elvének, és a nyelv ikonikus voltát hangsúlyozza és bizonyítja. A könyvet az idézett művek jegyzéke, szakirodalmi utalások, szövegtani bibliográfia és névmutató zárják le. A *Válogatás a szövegtan magyar nyelvű irodalmából* című szövegtani bibliográfia a kutatókat, tanárokat és egyetemi-főiskolai hallgatókat bizony hálára készíti a szerző iránt, hiszen sok-sok fáradságos munkától kíméli meg őket. Ugyanők még kevésbé nélkülözhetik a fentiek alapján magát az egész könyvet, ha a kor színvonalán akarják művelni a szövegtant, stilsztikát és általában a nyelvészetet. Nemcsak hasznosnak fogják találni ezt a munkát, hanem a felfedezés és tájékozódás örömeivel kell, hogy olvassák.

Bencze Lóránt

Irodalom

Szabó Zoltán, *Nyr.* 111. (1987.) 3. 352–353.

Láncz Irén, *Híd.* LII. (1988.) 6. 840–842.

Csúri Károly: Lehetőség világok. Tanulmányok az irodalmi műértelmezés témaköréből
Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. 403 p.

Amennyiben az ismertetés címében foglalt könyvről kívánunk szólni, nem kerülhető meg, hogy többről is szóljunk. Csúri Károly 1990-ig az egyetlen volt a Szegedi Szemiotikai Iskola tagjai közül, kinek magyarul könyve jelent meg. Ez a tény is jelzi, hogy erről a – véleményem szerint igencsak jelentős – magyar irodalomelméleti műhelyről a magyar irodalomelmélet kiritkája nemigen ejtett szót. Így ez az ismertetés megpróbál Csúri Károly könyvén túl a Szegedi Szemiotikai Iskoláról is mondani valamit.

1. Tudományelméleti alapok

1.1. Logikai pozitívizmus

A Szegedi Szemiotikai Iskola képviselői az irodalomtudományt a tudományelmélet irányából próbálták szisztematikusan megközelíteni. Az irodalomtudományi strukturalizmus is gyakran hivatkozott Rudolf Carnapra és Karl Popperre, így korántsem meglepő, hogy a szegedi szemiotikusok is ehhez a nézetrendszerhez kötődtek. Kányó Zoltán egész tudományos tevékenysége alatt alapvetően carnapiánus maradt még akkor is, amikor nyelvszemléletét Wittgenstein kései filozófiája, szemiotikai nézeteit pedig pragmatikai tanulmányai határozták meg. Kányó nyolcvanas évekbeli gondolkodására végig jellemző volt ez az ellentmondás. Csúri Károly – noha kijárta a carnapi iskolát – a nyolcvanas években sokkal inkább a popperi tudományelmélethez kötődött, amit kiegészített a Lakatos Imre által kidolgozott „kutatási programok” elgondolásával. Míg Popper az elméleteket a természettel ütköztetve kívánt előrehaladni a „falszifikációs úton”, addig Lakatos „két, egymásnak ellentmondó, ugyanarra a tárgyra vonatkozó elmélet” (20) közötti döntést állította a tudományelméleti eszmélkedés középpontjába. „Kérdéssé vált tehát Popper azon elképzelése, hogy az elmélet a